

Към въпроса за библейските преводи в България

Цветана Чолова

За превода на свещени текстове

Преводите на свещени текстове винаги предизвикват съмнения за достоверност и предаване на точния смисъл на съкровените тайни. Това се отнася за много от най-древните свещени писания, като египетските, орфическите, херметическите и пр. Смята се, че преводите не са в състояние да отразят тайнствените послания, чието значение се достига чрез дълъг процес на обучение и инициация. Поради това се налага необходимостта тези текстове да бъдат тълкувани само от посветени посредници.

Тези представи са приети и от християнската църква. В ранните християнски общини свещениците – епископи и дякони предават устно Божието послание и общуват непосредствено с миряните. След утвърждаването на Светото писание от църковните събори и особено след синтеза, направен от отците на църквата на християнската религия с античната философия и култура, християнското учение се нуждае от посредничеството на свещениците за да достигне непроменено до обикновените хора.

Августин Блажени предупреждава за превода и четенето на Светото писание: „По две причини не разбират това, което е написано - то е скрито или под неразпознаваеми или под двусмислени знаци...Преводачът често греша заради двусмислеността на оригинала. Този, който не разбира до край мисълта, пренася в нея значение, което е чуждо на замисъла на автора.... За това винаги трябва да се внимава да не се приеме образната реч буквално. Защото както казва апостолът (Павел): «Буквата убива, а духът оживотворява» (2 Кор.3.6)»¹

¹ **Аврелий Августин.** *О християнском учении.* – В: Антология средневековой мысли. СПб., 2001, Кн. 2, Гл. X. 15

Текстовете на писаното Божие слово – Светото писание са свещени, както и езика на Библията. За разлика от Римската църква в Източните църкви се запазват по-дълго ранно-християнските демократични традиции и поради това и практиката на превеждане и проповядване на Библията на различни езици. Преводите на гръцки, сирийски, етиопски, арменски, грузински, готски, старобългарски, и пр. са били обичайни за Изтока, докато на Запад латинският остава единствен свещен език до Реформацията.

Старозаветният канон и преводи

Библията, Книгата с главна буква, Свещеното писание на християните, най-разпространената книга в света има сложна съдба на съставяне, установяване и разпространение. Тя е сборник от различни по време и съдържание книги. Съставянето на единен кодекс от тях изминава дълъг път. Старозаветният текст е съставен от тълкувания – таргуми (превод, интерпретации), тълкувания на равините върху стари текстове или устна традиции и поради това още тогава започва отдалечаването от стария свещен текст. Сегашният текст се основава на еврейския свод от религиозни, исторически, етически и пр. текстове, който приема за свой прототип, според преданието в Талмуда, текста спасен от Йерусалимския храм по време на опожаряването му от римляните и разпространен в синагогите, поради това относително единен.

Според легенда предадена в Талмуда всяка книга на Стария завет е била определена от някои от пророците и членовете на т.нар. „Велик събор“ от периода на Втория храм. Това предание се оспорва от богословите още от XVIII, XIX в., като се приема, че пътят към опознаването на Божието слово е дълъг и кодифицирането може само да отбележи достигането на по-голяма яснота. И до днес остават съмнения в постигането на единен канон на Старозаветния кодекс във времето преди Новата ера, като дискусиите продължават, но християнската църкви се придържат към съхраненото от традицията.²

² **Мень, Ал.** *Библиологический словарь*. СПб., 2002, Канон свящ. Писания.

Трите признати от християнството кодекса на Стария завет са Александрийският, който се формира във връзка с гръцкия превод Септуагинта, Ямнийският, съставен, но не окончателно в Юдея през I, II в. след дискусии сред фарисеите, цитиран от Йосиф Флавий (Против Апион, 1,8) като кодекс, съдържащ 22 книги, колкото са буквите в еврейската азбука и Есейския кодекс, от който са открити канонични и неканонични ктиги при находките от Кумран. Утвърждаването на канона на Стария завет продължава и чрез дейността на отците на църквата през III, IV в. Те използват почти изключително цитати от Септуагинта, но и Ямнийския кодекс.³

Първият превод фиксира и канона на Стария завет е гръцкият, от III в. п. н. е., т.нар. Септуагинта [LXX]. Една голяма част от възникналите след това преводи са на основата на този гръцки превод, но не всичките. За обяснение на светостта на гръцкия превод на 70-те тълковника (Септуагинта), и неговото единство се предава легендата за превода му по времето на Птолемей Филадельф от получените божествено послание 70 (72) преводачи.⁴ Въпреки това гръцкият текст веднага след превода от III в. п.н.е. започва да търпи развитие. Появилите се нови гръцки преводи от II в. от н.е. на Акила, Теодотион, Симах фрагментарно запазени в Оригеновите Хексапла⁵ и в трудовете на последователите му показват, че още тогава има съмнения в точността на първоначалния превод при сравнение с еврейските текстове.

След Септуагинта е направен и арамейският превод, Таргум. След намирането на таргума на книгата Йов (11Q10) сред кумранските ръкописи вече по-точно може да се определи възникването на арамейския превод към I в., дори и по-рано, а не от II в. както се смяташе до тогава. Самаряните и садукееите признават само Петокнижието.

Доказано е, че сирийският превод, т.нар. Пешитта (Peshitta – сир. (прост,общ)), възникнал през II в.от н.е. е преведен направо от иврит,

³ Литературата за Библията е огромна. Тук ще дам позовавания само на най-важната и достъпна за българския читател литература по отделните въпроси.

⁴ **Eusebius Pamfili.** *Historia ecclesiastica.* – J. P. Migne, *Patrologia Graeca* (PG), XX 45-906 (Eusebius, HE), IV, 8

⁵ **Origenes** *Hexaplorum.* - J. P. Migne, PG, Vol. XV, XVI; **Eusebius**, HE, VI, 25

вероятно от текстове, от които е съставена и масоретската еврейска Библия или според някои автори от арамейски таргуми. Сирийската Библия има различия от Септуагинта при подбора и подредбата на старозаветните книги. Новият завет е преведен на сирийски през V в., вероятно в Едеса.⁶ От сирийския превод по-късно са направени и персийския и арабски преводи.

Нееднороден е съставът и на другите преводи. Етиопската Библия, възниква през продължителен период от време, предимно върху гръцкия превод, но е забелязан по-стар пласт при делението на библейските книги, като броят им достига до 81, заедно с неканонични книги. През II-III в. се датират и египетските преводи (Коптска Библия), които съдържат и новозаветни книги.

По-късно се появяват заедно със Новия завет и арменски, готски, латински превод (Ветус Итала и Вулгата на блажени Йероним), грузински, старобългарски и пр. преводи.⁷

Доколко преводите на Светото писание през вековете отразяват точно смисъла на Божественото послание или губят част от своето значение? Стремешът на църквата да се придържа към утвърдените на църковните събори канонични книги на Библията е израз на недопускането на неточности, а от там и възможност за различия в тълкуването и ереси. Достатъчно е да споменем арианството – едно от най-мощните еретически движения през ранния период на църквата, което предизвиква огромен богословски спор чрез тълкуването на един нюанс в гръцките думи *ὁμοούσιος* и *ὁμοιούσιος*, (единосъщен и подобосъщен) за второто лице на Св. Троица – Синът, Логосът, защото това е атака срещу основната догма за единосъщната и неразделна Троица и нейните ипостаси.

Достигналите до днес текстове на Септуагинта (LXX) са от късни преписи. Най-ранните от тях, които се смята, че са и най-близо до прототипа са от IV в. - Ватикански и Синайски, а по-късния Александрийски кодекс от V в. съдържа промени в текста, направени по еврейския прототип. Независимо от това текстът на LXX се смята за достоверен, защото е най-

⁶ Metzger, B. *The Early Versions of the New Testament: Their Origin, Transmission, and Limitations*, Clarendon Press, Oxford 1977, p. 47 ff.

⁷ Митрополит Пимен. *За Библията*. С., 1988; www.Pravoslavieto.com

близък до еврейския текст преди последния да претърпи множество поправки и тълкувания. Изтъква се също, че той е използван от евангелистите и апостолите в текстовете на Новия Завет (с някои изключения, когато цитатите са направо от еврейски), както и от отците на църквата.⁸

Задължителното използване на най-старите преводи като Септуагинта, Вулгата и каноничните новозаветни книги предпазва от появата на разночетения и по-големи различия. Августин Блажени предупреждава: „Но както казах по-горе за изясняването на смисъла не е безполезно да се сравнява с преводачите, които са се придържали по-стриктно към текста. Латинските кодекси на Стария завет, както вече се опитах да посоча, трябва да се изправят, ако това е необходимо с помощта на авторитета на гърците и особено на тези, които превеждали с „едни уста“, както е при Седемдесетте. Ако започнат затруднения при латинските преводи на Новия завет, то несъмнено трябва да се сравнява с гръцките кодекси и преди всичко с тези, които са получили одобрение от по-образованите учени и църковни дейци.”⁹ Августин дава само препоръки, както е и при другите отци на църквата.

Докато текста на LXX се признава безспорно за боговдъхновен и е в основата на много други преводи, то латинският текст на Стария завет - Вулгата е превод от гръцки и еврейски, като с това Йероним Блажени слага началото на западната традиция да се превежда от еврейските текстове. През XX в. католическата църква започва нов обновен превод на Библията – „Нова Вулгата“ (*Nova vulgata bibliorum sacrorum editio*), който е издаден през 1986 г. В източните църкви основно се ползва Септуагинта, но и Ямнийския кодекс, докато западната църква окончателно канонизира Александрийския кодекс на Тридентския събор от 1564 г. През цялото Средновековие обаче се появяват и преводи на отделни езици, докато се стигне до Реформацията.

Новозаветният канон и преводи

⁸ **Филарет (Дроздов), свт.** *О догматическом достоинстве и охранительном употреблении семидесяти толковников и славянском переводе Священного Писания.* Прибавления к творениям святых отцов, 1858, №17 – В: **Филарет**, митрополит Московский и Коломенский. *Творения.* М., 1994; <http://www.bible-mda.ru/main.html>

⁹ **Аврелий Августин.** *О християнском учении.* Гл.15, 22

Историята на Новозаветния текст също е не по-малко сложна. За неговото канонизиране обаче се знае повече от произведенията на отците на църквата и вселенските събори.¹⁰

Първият опит да се състави кодекс на Новия завет е на Маркион (ср. на II в.), който е обявен за еретик при опита си за създаде отделна църква и непризнаване на старозаветните книги. Този кодекс съдържал обаче само едно съкратено евангелие от Лука и 10 послания на Павел.¹¹

През II в. окончателно се установяват четирите канонични Евангелия. Първият достигнал до нас пълен свод на новозаветни книги, изброяващ каноничните и неканонични книги е в т. нар. кодекс на Муратори от II в. показва, че този процес към 170 г. или най-късно 200 г. вече бил почти приключил. Канонът на Муратори, наречен така по името на откривателя си Лудовико Антонио Муратори „бащата на средновековната история”, е съхранен в сборник от VIII в., съдържащ няколко различни съчинения от различно време от манастира Бобио, сега в библиотека Амброзиана в Милано (MS J. 101 sup.). Все още се води дискусия къде е възникнал този текст, като се приема за най-вероятно място Рим, съставен от римски свещеник или монах. Всъщност названието канон не е точно. Списъкът с канонични и неканонични книги е придружен с коментари, съдържащи историческа информация за възникването на всяка книга и богословски разсъждения.¹²

В своята Църковна история Евсевий Кесарийски прави опит да разграничи по вид новозаветните книги, като ги разделя на църковни и нецърковни. От своя страна църковните книги според него са канонични, [разделени на признати (*homologoumena*) и спорни (*antilegomena*)] и неканонични (*notha*). Нецърковните книги принадлежат на еретиците. С включването на неканоничните книги към църковните се поставя началото на разпространението им, като много от тях са признати от църквата за полезни за четене и често допълват празнините в четирите канонични Евангелия и Деянията на апостолите.¹³

¹⁰ Eusebius, *HE*, III, 9,10, 25

¹¹ Мень, Ал. *Библиологический словарь*. СПб., 2002, Канон свящ. писания

¹² Metzger B. *A textual Commentary on the Greek New Testament*. London. 1971, p. 448

¹³ Eusebius, *HE*, III. 25; Мецгер, Б. *Текстология, II*

В каноните на няколко поместни събора се определят каноничните и неканонични книги от Стария и Новия Завет – Апостолски- 60; 85 - Ипонийски, Лаодикийски - 60; Картагенски, Друго важно свидетелство за бавния път на установяване на цялостната Библия дава и св. Атанасий Александрийски в своето 39-е Послание изброява 27 канонични книги на Новия завет, които съответстват на днешния канон. След това този списък се потвърждава и в съчиненията на Августин и на няколко поместните събори в Северна Африка. Григорий Богослов пише съчинение за книгите на Свещеното писание.

На Лаодикийския събор през 363 г. започва установяването на канона на Новия завет, но актовете на този събор се оспорват като автентични. Отец Никодим Милаш в своето издание на правилата на поместните събори дава средното тълкуване: *„Лаодикийските отци в 59 правило забраняват да се четат неканоничните книги (ακανόνιστα βιβλία) и постановяват да се четат само каноническите (μόνα τα κανονικά), и затова в 60 правило те изброяват по ред тези книги, като определят 22 книги от Стария завет, които и днес се почитат от православната църква. От Новия завет изброяват всички книги, освен Апокалипсиса. Това се обяснява защото не всички творения на Апостолите са достигнали едновременно всички поместни църкви и е възможно по време на събора Апокалипсиса да не е бил известен във Фригия като канонична книга от Новия завет.“*¹⁴

В 24 правило на IV-тия Картагенски събор от 419 г. почти се повтаря 36 правило Ипонийския събор от 393 г., като са изброени всички книги на Свещеното писание и отговарят на канона, приет от Римската църква и утвърден много по-късно на Тридентския събор през 1563 г. За разлика от Ипонийския събор на Картагенския не се споменават Макавейските книги, но пък са изброени четири неканонични книги Премъдрост Соломонова, Премъдрост на Иисуса сина Сирахов, Товит и Юдит. Това правило е предадено точно и в старобългарската Кормчая книга.¹⁵

¹⁴ **Правила поместных Соборов Святой Православной Церкви с толкованиями Епископа Никодима (Милоша).** Издание исправленное и дополненное, 2004 г. http://www.holytrinitymission.org/books/russian/canons_local_councils_n_milosh.htm

¹⁵ Пак там, Правило 24 (33) от Картагенския събор.

Проследяването на историята на преводите на Библията показва една сложна картина и трудно постигнато единство на текста, както и броя и съдържанието на отделните книги.¹⁶ Това се наблюдава и при превода и разпространението на библейските текстове в България и в православните страни.¹⁷

Библейските преводи на несвещени езици в Мизия и Тракия през IV в.

Християнството на Балканите и в България е било обект на внимание на много изследователи в миналото и сега.¹⁸ През Ранното Средновековие Балканите са влизали в границите на Източната Римска империя (Византия), а след създаването на новите средновековни държави - България, по-късно Сърбия (сръбските княжества), Хърватия, Влашко, Молдова и др. те наследяват църковната организация от ранния период и се борят за обособяване на самостоятелни църкви и патриаршии.

Свещеното писание (Деяния апостолски, 16-17 гл.) сочи, че християнството прониква на Балканския полуостров още от най-ранни времена. Голяма част от християнските общини са основани от първоапостолите. Един от първите проповедници е св. апостол Павел, който проповядва в общините на Солун, Филипи, Коринт, Верия. От тук минава и основава църковни общини (във Византион) и св. апостол Андрей Първозвани и неговия ученик Стахий. Християнски апостоли започват изграждането на началната църковна организация на Балканите.

Предстоятелите на християнските общини участват в Първия вселенски събор в Никея (325 г.), изключително активни са в борбата срещу

¹⁶ Митрополит Пимен. *За Библията*. С., 1988; www.Pravoslavieto.com

¹⁷ Алексеев, А. А. *Текстология славянской библии*. СПб, 1999. Донеv, Д. К. *Въведение към старославянските преводи на Библията*

¹⁸ Delehaye, H. *Saints de Thrace et de Mesie*. Analecta Bollandiana 31 (Bruxelles, 1912); Zeiller, J. *Les Origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain*. Paris, 1918. Цухлев, Д. *История на Българската църква*. Т. I, *Първи период (864-1186 г.)* С., 1911; Снегаров, Ив. *Кратка история на съвременните православни църкви*. Т. 2. *Българска, Руска и Сръбска*. С., 1944, 1-91; Събев, Т. *Проникване на християнството в България до 865 г.* – Годишник на духовната академия, С., 1966, с. 6-13; Momigliano, A. *The Conflict Between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, Oxford, 1963

ересите, като един от най-известните събори, срещу арианската ерес се провежда в гр. Сердика. (343 г.). Основават се първите манастири.

Въпросът за триезичието при разпространението на християнската религия не е бил поставян от Константинополската и другите източни църкви. Приемало се е, че християнството трябва да се разпространява на разбираеми за народите езици. С покръстването на населението на Балканите са свързани и едни от първите преводи на Библията на несвещени езици - за племена, живеещи тук - превода на Никита Ремесиански за бесите и на Улфила на готски език за готите. В една проповед на св. Йоан Златоуст, се говори за ранния превод и за дейността на Никита, като пример, че божие слово може и трябва да се проповядва на всички езици, за да достигне до ума и сърцата на всички народи. За превода на Никита Ремесиански т. нар “Библия бесика” има много спорове, поради това, че неговата дейност е спомената само в два извора. Евсевий Йероним, който съобщава в едно свое писмо, че св. Никита направил така, “щото звероподобните беси, които някога са принасяли в жертва хора, заменили скърцането на зъбите и гнева си със сладката песен на Христос” и епископ Павлин Нолански, който освен че споменава за дейността на Никита сред бесите в своите писма, посвещава поема за възхвала на делата му.¹⁹ Спорът в науката, който продължава и до днес, дали Никита е превел Библията на езика на бесите или само е проповядвал сред тях е поради липсата на категорични сведения за това.²⁰

Другият превод е на арианския епископ Улфила (ок. 311-383), който отива на мисия сред вестготите и превежда Библията на готски език.²¹ Основните сведения за проповедническата дейност на Улфила дават църковните историци Сократ “Църковна история” (кн. 2 и 4), Созомен (книга 4 и 6) и Филосторг “Църковна история” (кн.2).²² Според Сократ Улфила създал готска писменост и превел Свещеното Писание на готски

¹⁹ **Paulinus Nolanus Carmina.** - In: Paulini Nolani Opera. Ed. W. Hartel. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum (CSEL), Гръцки извори за българската история (ГИБИ), Т.II, 257-259

²⁰ **Цухлев, Д.** *Цит. съч.*, с. 47—48;

²¹ **The Codex Argenteus** Online Digital version of the facsimile edition of the Codex Argenteus from 1927 Thompson E.A., The Visigoths in the Time of Ulphila, Oxf. (USA), 1966

²² **Сократ Схоластик.** *Църковна история* (Historia ecclesiastica, PG, t. 67, col. 29—872); **Созомен, Ермий.** *Църковна история* (Historia ecclesiastica, PG, t. 67, col. 953—1650); **Филосторг.** *Църковна история* (Historia ecclesiastica, PG, t. 65, col. 459—638);

език. Освен църковните историци сведения за еп. Улфила дава и готския историк Йордан "Гетика" (гл 31).²³ Запазено е пространно жизнеописание на еп. Улфила от Доростолски (Силистренски) епископ Авксентий, негов ученик и приемник сред готите и непосредствен свидетел на неговата дейност. Той умира по време на вселенския събор от 380 г. в Цариград. Епископ Улфила е наречен „пръв апостол сред готите”. От готската Библия до нас са достигнали фрагменти, Евангелията с известни пропуски, откъси от Посланието към римляните и книгите Ездра и Неемия. Те вероятно са от преписа, направен в двора на крал Теодорих, днес Евангелията се съхранявани в библиотеката на гр. Упсала в Швеция, под името “Сребърен кодекс”.

Преводът на св. св. Кирил и Методий

Тази преводаческа традиция за новопокръстените народи намира своето продължение в делото на св. св. Кирил и Методий през IX-тото столетие. Българският книжовник Черноризец Храбър се опитва да аргументира светостта на този превод, по подобие на гръцкия превод на Стария завет – Септуагинта, като пише, че е направен „от свети мъже”.²⁴ *„Много години по-късно, по Божие повеление, се намериха седемдесет мъже, които преведоха [Библията] от еврейски на гръцки език. А славянските Книги сам свети Константин, наричан Кирил, [той] и буквите създаде, и Книгите преведе за малко години, а те — мнозина и за много години. Седем от тях подредиха буквите, а седемдесет — превода. Затова славянските букви са по-свети и по-достойни, понеже свят мъж ги е създал, а гръцките — елини езичници.”*²⁵ Свидетелствата за направените от Кирил и Методий преводи са противоречиви. Независимо от огромната литература за св. св. Кирил и Методий, някои съвременни изследователи обобщават: *„Съдбата на Кирило-Методиевата Библия в България и досега*

²³ **Йорданес.** *За произхода и делата на гетите* (De origine actibusque Getarum) – In: Iordanis Romana et Getica, recensuit Theodorus Mommsen. - MGH, Auct. antiquis, T. V, Pars 1. Berlin, 1882

²⁴ **Джамбелука-Коссова, А.** Черноризец Храбър. О писменехъ ., 1980, с. 33-34.

²⁵ **Тържество на Словото.** Златният Век на Българската Книжнина . Летописи, жития, богословие, риторика, поезия. Кл. Иванова, Св. Николова, съст., ред. и н. ком. С., 1995, <http://www.promacedonia.org>

стои в неразпръснат мрак. Това е един период от нашата книжовна история още недостатъчно изследван.”²⁶ В пространните жития на св. Кирил и св. Методий, се посочва, че те превеждат Светите книги почти в цялост, като започват първо от богослужебните книги, Евангелието и Апостола и най-използваната за богослужебни нужди книга от Стария завет – Псалтира.²⁷

Въпросът за преводите на Новия завет е по-изяснен, още повече, че във връзка с богослужението Новозаветни книги, особено Евангелието са превеждани многократно и са запазени в много екземпляри. Във Византия по това време се използват различни видове евангелия, което е било продиктувано от нуждите на богослужението. Най-старите запазени евангелия на старобългарски – Зографско, Мариинско, Асеманиево и пр. отразяват всъщност една по-късна редакция от X в., но някои изследователи смятат, че от всички тях най-близо до първоначалния Кирило-Методиев текст стоят Асеманиевото евангелие и Савината книга. Ватиканският палимпсест (Vat. Gr. 2502) – най-ранното открито до сега евангелие на кирилица от X в. принадлежи към тази група текстове.²⁸

Смята се, че Кирил е превел Изборно Евангелие, доколкото в Пространното житие на Кирил пише, че той започва превода с Евангелието на Йоан: „В началото бе словото и словото беше у Бога и Бог беше словото...”²⁹ След това в Моравия Методий е превел Тетраевангелието. Предполага се, че освен новоевангелски текстове са включени и текстове от Деянията и Посланията на апостолите. Гръцките текстове, от които са направени преводите обаче не са уточнени.³⁰ Освен гръцки се установяват и

²⁶ **Марковски, Ив.** *История на българския синодален превод на Библията (с оглед към българските преводи в миналото)*. – В: Годишник на Софийския университет, Богословски факултет. София, 1927, 12-14; с. 8 - <http://hristianstvo.start.bg>;

²⁷ **Карачорова, И.** *Към въпроса за Кирило-Методиевия старобългарски превод на Псалтира*. – Кирило-методиевски студии. Т. 6. С., 1989.

²⁸ **Кръстанов, Т.** *Български Ватикански палимпсест (Кирилско кратко изборно евангелие от X в. в Cod Vat. gr. 2502)*. – *Palaeobulgarica*, XII, 1988, 1, 36-66; **Ватиканско евангелие. Старобългарски кирилски апракос от X в. в палимпсестен кодекс Vat. Gr. 2502**. Подготвили за издаване: Трендафил Кръстанов, Анна-Мария Тотоманова, Иван Добрев. София, 1996

²⁹ **Иванова, Кл.** – В: *Стара българска литература*. Т. 4. Житиенписни творби, С. 1986, с. 57, 507, бел. 113

³⁰ **Vajs, J.** *Evangelium sv. Marka*. Praha. 1935, 12-75; **ib.** *Evangelium sv. Luka*. Praha. 1936, 127 p.; **ib.** *Evangelium s. Joannis palaeoslovenice*. Praha. 1936, 99 p.; **Скупский, Б.И.** *К вопросу о*

заемки от латински текстове на Евангелието.³¹ По-късно е преведено и пространното Изборно Евангелие с четива от Великден до Месопустната неделя и четива за съботните и неделните дни от Великия пост до Лазаровата събота. В основата на пространните изборни евангелия, запазени в по-късни преписи и редакции обаче стои преславския превод, направен от гръцки.³²

Един от най-дискутираните въпроси, свързани с библейските преводи в България е кога е направен пълен превод на Библията. Дали българите познават пълния текст на Светото писание още през Средновековието, чрез преводите на св.св. Кирил и Методий и българските книжовници или се запознават с него едва чрез новобългарския превод през Възраждането? Докато Новият завет е превеждан и преписван многократно през Средновековието, поради основното си място в богослужението и има редица преписи, то превода на Стария завет не достига до нас в цялост, а само като отделни книги.³³

Дискусията за това кои книги от Светото писание превеждат Кирил и Методий обхваща вече повече от два века. Въпреки участието в нея на едни от най-видните изследователи на делото на Кирил и Методий, като се започне още от К. Невоструев, М. Н. Сперански, Й. Вайс, В. Погорелов и пр.,

греческих оригиналах древнейших славянских переводов. – Вопросы языкознания, М., 28, 1977, 2, 126-130

³¹ **Погорелов, В.** *Из наблюдения в области древне-славянской переводной литературы. I. Латинское влияние в переводе Евангелия.* – Sborník Filosofské Fakulty University Komenského v Bratislavě, 3, 1925, 32 (6), 3-10; **Vajs, J.** *Jaký vliv měla latinská Vulgáta na staroslovanský překlad evangelní.* – Slavia, 5, 1926-1927, 158-162

³² **Добрев, Ив.** *Евангелие.* – Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. I, С., 1985, с. 632 – 633; **Христова, И.** *Служебният Апостол в славянската ръкописна традиция.* – Изследване на библейския текст. Т. 1. С., 2004; **Славова, Т.** *Преславската редакция на Кирило-Методиевия старобългарски евангелски превод.* – Кирило-Методиевски студии. Т. 6. С., 1989

³³ **Старобългарският превод на Стария Завет** (Под общата ред. и с въведение от Св. Николова: Т. 1. **Р. Златанова.** *Книга на дванадесетте пророци с тълкования*)– С., БАН–КМНЦ, 1998. [Св. Николова]: *Проблемът за издаването на небогослужебните български средновековни текстове на Стария Завет, с. IX–XXXVII*; **Старобългарският превод на Стария Завет** (Под общата ред. и с въведение от Св. Николова. Т. 2. *Книга на пророк Иезекиил с тълкования*), Изд. подготвено от Л. Тасева, М. Йовчева; Подбор на гр. текст Т. Илиева. – София: БАН–КМНЦ, 2003. **Николова, Св.** *За най-стария български средновековен ръкопис на Стария Завет.* – Старобългарска литература, 28–29, 1994, с. 110–118; **Славянская Библия - ее история и вопросы изучения.** – Международная церковная научная конференция (тезиси). М., 19-23.06.1990

тази дискусия още не е приключила.³⁴ Основната причина за продължаващия спор е липсата на оригиналните ръкописи, както и противоречивите сведения за преводите от съвременниците на двамата равноапостоли.

Спорът за ранните библейски преводи в България се свежда до няколко по-важни въпроса: библейските книги, преведени от Кирил и Методий, пълен или частичен превод е направен от тях; гръцкият превод на Библията, по който е направен кирило-методиевият; нови библейски преводи или редакции на кирило-методиевия превод са направени в Преславската школа от Григорий презвитер и в Търновската школа, от патриарх Евтимий.³⁵

Един от най-обсъжданите въпроси е за езика на преводите.³⁶ Многообразието на термини – кирило-методиев, старобългарски, славянски, църковнославянски и пр. говори за сложността на проблема, чието излагане изисква специално внимание. Мнозинството от изследователите приемат термина старобългарски или български, така като се среща във византийските и в българските извори от първата половина на 10 и особено от 11 в. нататък. Терминът български език е исторически засвидетелстван през този период за книжовния език, като всички останали опити да се нарече с името на друг народен език от това време или от по-късно – моравски, сръбски, руски и пр. няма опора в изворите.

Незадоволително обяснение, въпреки огромната литература по въпроса е дадено на термина „славянски език”. По редица причини този термин е най-широко използван и утвърден от славистиката. Терминът е създаден от византийската дипломация с оглед на претенциите на Константинополската църква да присъедини и обедини възможно повече диоцези. Нелогично и е да се твърди, че Кирил и Методий създават азбука,

³⁴ Горский, А., Невоструев, К. *Описание Славянскихъ рукописей Московской синодальной библиотеки*. М., отд. 1, 1855. (Monumenta Linguae Slavicae Dialecti Veteris. Wiesbaden, II, 1964); Вж подробна библиография по въпроса в: Добрев, Ив. *Евангелие*, с. 643-645

³⁵ Булгаков, Макарий, митрополит. *История Русской церкви*. М., 1994, Том 1. Отдел 2. Глава 1, с. 18- 20; <http://www.krotov.info/history/makariy/makar00.html>

³⁶ Вж. статиите В: Кирило-Методиевски студии. Кн. 14. *Език и история на българските средновековни текстове*: Сборник в чест на Екатерина Дограмаджиева / Ред. колегия Б. Велчева, Св. Николова (отг. редактор), Г. Попов, Л. Тасева (отг. секретар). – София: БАН – КМНЦ, 2001. – 276 с.

превеждат Светото писание и богослужebните книги само за един народ - моравски или български. Това е пример за неисторично мислене и не отговаря нито на църковната мисия, нито на политическата идеология и културни стремежи на Византия. Като се опира на все още не достатъчно разграничения по това време език и култура на голяма част от народите населяващи Централна и Източна Европа Кирил създава писменост и полага основите на книжовен език, който да стане общ за тези неофити. Това наименование обаче не отговаря на съдържанието на езика, който както е доказано е старобългарски.

Терминът „славянски език” се среща в съчиненията и преводите на Кирил и Методий. В науката е прието, че той означава създадения от тях книжовен и свещен език на основата на наречието на славянското българско население населяващо Солун и околностите. Доколко терминът славянски език отговаря на наложеното схващане, че той се разпространява сред славяноезични народи е спорно, особено ако се вземе предвид използването му като официален език сред не-славянски народи – напр. на Влашко и Молдова (XIV-XVII в.).

В произведенията на българските книжовници от Златния век на Симеон също се употребява терминът „славянски език”. Това говори за ясното съзнание на българските книжовници, че те създават една наднационална култура, която има мисията да спомогне за разпространението на универсалната християнска религия, а чрез нея и на класическата култура.³⁷ Тази културна политика е в унисон с политическите цели и идеология на Симеон да застане начело на стремящата се отново да постигне световно господство християнска Римска империя (Византия). От времето на цар Петър и след това се среща предимно употребата на термина „български език”, което също до голяма степен отразява промяната в политическата идеология.

В този смисъл терминът „славянски език” и „славянски народ”, се налага чрез съчиненията на св. св. Кирил и Методий и съчиненията на

³⁷ Пиккио, Р. *Въпросът за езика и кирило-методиевското славянство* – В: Пиккио, Р. *Православное славянство и древнеболгарская культурная традиция*. С., 1993, с. 191 и сл.

българските книжовници от Златния век, като преминава и в другите литератури от Централна и Източна Европа. В по-ново време терминът се идеологизира и политизира, като извън научната употреба започва да служи на политически доктрини. Огромната работа извършена от учените-слависти и славистичните конгреси доведе до прецизно издирване, събиране и издаване на ръкописите, както и разработване в детайли на тази проблематика.

По-сложен за разрешаване е въпросът с превода на старобългарски на целия библейски текст. Повечето изследователи са на мнение, че през тези времена са били в обръщение и са с е превеждали от гръцки множество отделни книги, които се намират в различни сборници. Пълн текст на Библията по това време е изключение и за Византия. Но все пак се намират такива обширни и скъпи за времето си кодекси, като до днес са достигнали гръцки – Ватикански, Синайски, от които се основава и изданието на прототипа от Тишендорф. На български са запазени преводи, като най пълния и близък до прототипа е СПБ.³⁸

В Пространното житие на Методий пише, че той, след смъртта на Кирил, към края на живота си *“превел бързо от гръцки език на славянски всички библейски книги в пълнота, с изключение на Макавеите.”*³⁹ Около състава на Методиевия превод в Житието има неяснота. От една страна се казва, че той превел *“всички библейски книги в пълнота”*, от друга се посочва, че преводът всъщност е непълн и че в него не са включени Макавеите, които влизат в състава на Септуагинта. Възможно е той да е разполагал с гръцки текст, в който не да били включени Макавеите. Този превод за съжаление не е съхранен в цялост и през Средновековието от него са известни само някои книги.

В Житието на Климент, епископ български, Теофилакт Охридски пише много общо за превода на Светото писание от светите братя. *“5. Понеже славянският или българският народ не разбирал писанията,*

³⁸ **Николова. Св.** *Проблемът за издаването на небогослужебните български средновековни текстове на Стария Завет,* – В: **Старобългарският превод на Стария Завет, Т. I** с. IX–XXXVII

³⁹ **Климент Охридски.** *Събрани съчинения.* Т. 3. Обр. Б. Ангелов, К. Куев, Хр. Кодов, К. Иванова. С., 1977.

изложени на гръцки език, светците смятали това за най-голяма загуба и намирали основание за своята безутешна скръб в това, че светилникът на писанията не се пали в тъмната страна (2 Петр. 1, 19) на българите....7. След като получили този желан дар, те изнамерили славянската азбука, **превели боговдъхновените писания от гръцки на български език** и се погрижили да предадат божествените знания на по-способните от учениците си.”. И по-нататък: “Когато било показано и тяхното дело на папата и той видял, **че преводът на писанията на тоя език е рожба на духовна благодат на истинска апостолско душа, той не знаел какво да прави от радост: почнал да облажава мъжете, да ги нарича с различни имена - отци, любими деца, своя радост, венец на вярата, корона на славата и красотата (Прем. Сол. 5, 17) на църквата. След това какво направил? Като взел преведените книги, той ги занесъл на божествения жертвеник, посветил ги на бога като някакъв дар и показал, че бог се радва на такива жертви, плод на словото (Евр. 13, 15 - б)**”⁴⁰

В Похвалното слово за св. Кирил и Методий, което със сигурност атрибутирано към творчеството на Климент Охридски, още в заглавието на най-ранния препис от XII в., се споменава превода, направен от тях на Светото писание: “Похвално слово на памет на светите и преславни учители на славянски език, които създадоха буквите и **преведоха Новия и Стария завет, блажените Кирил и Панонския архиепископ Методий**” В самото слово по този повод се казва: “**Божият закон преведоха, като го предадоха на новия език, сътворявайки нови букви...**”

Това противоречие може би се изяснява със сведението дадено от Йоан Екзарх. В Пролога на Йоан Екзарх към превода на Богословието на Йоан Дамаскин той пише: “Понеже светият божии човек Константин, т.е. Философът, положи много труд, като устрои писмена за славянските книги и преведе Избор от Евангелието и Апостола – колкото можеш, докато живя на този тъмен свят, толкова и преведе – затова и влезе в безконечния живот и получи светлина като награда за своите дела. А след като той

⁴⁰ **Теофилакт Охридски. Житие на Климент Охридски.** ГИБИ, Т. IX, Ч.2. С., прев. Илия Илиев

почина, остана на този свят великият божји архиепископ **Методий**, негов брат, който **преведе всичките 60 уставни книги от елински език, т.е. от гръцки на славянски**. *А аз слушайки много пъти за това, поисках да се опитам да превода на славянски език тълкуванията на учителите. Защото ония, 60 –те, бе ги вече превел, както бях чул **Методий**.*”⁴¹ Това известие се потвърждава и от Краткото (проложно) житие на Методий. Явно фиксирайки броя на преведените книги от Светото писание на 60 се е имало предвид, че Методий се е ръководил от практиката на византийската църква, която е признавала за канонични 60 книги от Стария и Новия завет (34 старозаветни и 26 новозаветни).

Друго потвърждение, че тази византийска практика е била въведена и в българската църква, е статията наречена по-късно “Индекс на забранените книги” в Симеоновия сборник (най-стария препис – Изборник на Святослав от 1073 г.). Там е представен списъкът на каноничните и неканонични книги, като каноничните са 60.⁴² Всъщност броят на каноничните книги и неканонични книги от Стария завет не е бил твърдо установен. Известно е, че евреите са номерирали всички книги, от техния канон според буквите на своята азбука, като са съединявали някои книги, поради което юдейската традиция е познавала 22 канонични старозаветни книги. Във Византийската библейска християнска традиция се приема, че каноничните старозаветни книги са 34. Заедно с 26-те книги на Новия завет, те са давали броя на каноничните книги – 60. Йоан Екзарх всъщност посочва, че Методий и превел само каноничните (уставни) книги от Светото писание, според византийската практика. Цитираните като непреведени в Житието на Методий 3 - Мкавейски книги, всъщност тогава са били смятани за неканонични, макар че влизат в състава на Септуагинта. Те са включени в списъка на неканоничните книги в Индекса от Симеоновия сборник.

Споровете и неяснотите около библейските текстове във Византия са били съсредоточени не само в избора на канонични и неканонични книги,

⁴¹ **Des Hl..Johannes von Damaskus** *Ἐκθεσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοῦς πίστεως in der Übersetzung des Exarchen Johannes*. Hrsg. L. Sadik, 1, (MLS DV, T. - XVI), Wiesbaden - Freiburg, 1967, 7 a, 74a.

⁴² **Изборник** Святослава 1073 г. М., 1983, кн. 1. Изборник Святослава 1073 г.: Факсимильное издание; кн. 2. Научный аппарат факсимильного издания. л. 264-266

един въпрос, решаван в крайна сметка от вселенските и поместни събори, но са и резултат от постоянния стремеж към помиряване на две основни тенденции при превода – за точността при превода от староеврейски, поради което се допускат неясноти в гръцките изрази и другата тенденция за смисловото превеждане, което е по-свободно, и води до по-голяма яснота, но пък се отдалечава от буквалния текст. Особени затруднения е предизвиквал превода на Стария завет на 70-те тълковника Септуагинта, който на места не е съвсем ясен, но се налага като основен превод. От него са направени следващите преводи на другите езици – освен гръцки, преводи на латински, египетски, коптски, етиопски, готски, арменски, грузински и пр.

Другите преводи на Библията на гръцки - преводът на Акила от II в. е бил почти буквален и е бил много удобен за богословско цитиране . Той е бил високо ценен от отците на църквата. По-късният превод на Симах, от II-III в., е бил известен с ясният си изказ и стилно езиково съвършенство. Традицията обаче налага Септуагинта, от който е направен и старобългарският превод. Независимо от старанието на Йоан Златоуст да въведе Лукиановата редакция на библейския текст в Константинопол, там, а и в другите центрове на християнството се разпространяват и другите преводи и се правят опити за редакция на текстовете почти през цялото Средновековие. Най-разпространените редакции са - александрийска – Исихиева, цариградска – Лукианова и палестинска – Памфилова.

Тази сложна ситуация на текстовете на Библията по времето на Кирил и Методий повлиява и на техния превод. Те превеждат от Септуагинта, по Лукиановата редакция, но се срещат и податки, че са ползвали и другите преводи. Преводът на Библията от Лукиан е направен в края на III в. Неговият превод на Стария завет, е бил предпочитан, поради това че е той поправя превода на 70-те и го бил сверява с еврейския оригинал и с гръцките преводи. Лукиановата гръцка редакция на Новия завет е била възприето в Константинопол и в Антиохия. По време на хазарската си мисия, в спора си с юдеите обаче, Константин Кирил, според цитатите от неговото Пространно житие, е използвал превода на Акила.

Старобългарските книжовници са били добре осведомени за историята на гръцкия старозаветен текст. Черноризец Храбър споменава освен Септуагинта и преводите на Акила и Симах. Той дава аргументи за това, че делото на Кирил не е по-низше от това на 70-те, напротив, то ги превъзхожда, защото е резултат на пряко вдъхновение свише, и то във века на Благодатта, а не в този на езичеството, това намира доказателства във факта, че докато за гръцката и еврейската писменост са били необходими седем и седемдесет души, то за славянската е била необходима вдъхновената дейност на един-единствен, избран от Бога мъж. Всички ние знаем, пише в своята апология Черноризец Храбър, кога именно Кирил сътвори това дело: в същото време, когато брат му Методий преведе Свещените писания, т.е. при византийския имп. Михаил, българския княз Борис, и панонския княз Коцел.⁴³

Редакции на Кирило-Методиевия превод и нови преводи в средновековна България и Русия

Редакции (изправления) на Кирило-Методиевия текст в България започнали още учениците и първите последователи на славянските апостоли. Тази работа продължила и по-късно се явили нови преводи или редакции. В състава на тези книги са влизали на първо място Стария и Новия Завет, а също и някои богослужебни книги.

Втората редакция на богослужебните книги е предприета от книжовниците на Преславската школа. Има и становища, според като в Преслав е направен само препис на превода на светите братя, а не отделна редакция. По-голямата част от учените смятат, че това е нова редакция на библейските книги. Те отбелязват, че тя се характеризира с прецизиране на преводите, доближаване до смисловото значение на изразите, с което текстовете са ставали по-ясни и замяната на гръцките термини със старобългарските им съответствия. Книжовниците от Симеоновия Златен век предприемат и редакция на Кирило-Методиевите преводи. Поради това явно се налага да бъде направен втори превод на Стария завет. Редакцията се е

⁴³ Джамбелука-Коссова, А. Черноризец Храбър. О писменехъ ., 1980, с. 38

състояла преди всичко в превеждане в точност съдържанието на църковните книги, т. е. в текстуалното им съгласие с гръцкия оригинал. Били са отстранени всички неправилни и неясни изрази, двусмислените преводи, и пр.⁴⁴

По нареждане на цар Симеон Велики Григорий, презвитер Мних се заема с превода на Стария завет. Григорий е презвитер, монах и книжовник от края на 9 – 10 в., представител на Преславската книжовна школа. За този превод узнаваме от приписката към сборник, руска редакция, т.нар Юдейски хронограф, който не е запазен в цялост, но части от него са съхранени, заедно с приписката в два по-късни сборника, руска редакция – Архангелски хронограф и Вилненски хронограф от XV и XVII в. Приписката гласи: *“Книги на божия Стар завет, разкриващи образите на Новия завет, които са истинни, преведени от гръцки език на славянски, при българския княз Симеон син на Борис, от презвитер и монах Григорий, църковник на всички български църкви, по повеля на същия книголюбец княз Симеон, по-добре да се нарече боголюбец.”* Според приписката Григорий Мних е презвитер, от 893 до 918 г. е „църковник на всички български църкви“ — най-висшата длъжност в българската църковна администрация (вероятно „екзарх“ или „надзорник“). Смята се, че е превел и Хрониката на Йоан Малала и е участвал в съставителството на втория Симеонов сборник („Изборник“, 1076 г.). Както се вижда от Оглавлението на Хронографа той е част от недостигнал до нас в цялост по-голям кодекс. Той включва Осмокнижие, (Моисеево петокнижие, Иисус Навин, Съдии, Рут), части от други библейски книги – Йов, Четирите книги Царства, пророците Исаия, Даниил, Йеремия), и извадки от Евангелието. От историческите съчинения съдържа - Хрониката на Йоан Малала, части от Хрониката на Георги Амартол, Историята на Юдейската война от Йосиф Флавий, Александрията. Включването на библейски книги в Хронографа е било практика от времето на Симеон, когато поради промяна на политическата идеология в България, когато започват да се превеждат световните хроники, започващи от

⁴⁴ **Славова, Т.** Преславската редакция на Кирило-Методиевия старобългарски евангелски превод. - Кирило-Методиевски студии. Т. 6. С., 1989, с. 32-35

Сътворението на света и еврейските царе. Въпросът дали Григорий е направил цялостен превод на Библията или само на запазените в Хронографа книги все още е дискуссионен.⁴⁵

Последната редакция на библейските книги е направена в Търновската книжовна школа от патриарх Евтимий. Редакцията в основата си е била езикова. Той включва в съставения от него Служебник, освен Патерика и Златоустовата и Василиевата литургия и много стари текстове, възхождащи към времето на Кирил и Методий. П. Сырку пише, че превода на Евтимий се налага поради натрупалите се през вековете грешки и неточности.⁴⁶ По-важна причина обаче е развитието на езика и отдалечаването му от книжовния език от Златния век. Евтимиевата редакция на кирило-методиевия текст бил приет както у нас, така и в Русия, но бил подлаган на постепенни езикови изменения.

Във всички случаи, независимо от решението на въпроса за превода на св. св. Кирил и Методий, както и за следващите преводи на Библията или на части от нея, все още не може да се отговори, защо не е намерен нито един ръкопис пълен превод Библията от българското Средновековие. Съхранили са се многобройни отделни преписи на Новия завет в различни варианти – тетра-евангелия, апракос-евангелия, Книгата Апостол (Деянията и посланията на апостолите), а от Стария завет най-вече преписи на Псалтира, който се е използвал за богослужебни цели. Други преписи на отделни книги от Стария завет се срещат много рядко – напр. Петокнижието, книгата Царства, книги на пророците с тълкования и пр. От друга страна още в най-старите ръкописи и сборници от X, XI в. нататък са се запазили немалко отделни цитати от множество библейски книги – напр. от Петокнижието на Моисей, от книгите Съдии, Царства, Притчи, Премъдрост Соломонова, Премъдрост на Иисуса, сина Сирахова, от пророците Исая, Даниил, Осия, Малахия и пр. Това дава основание на някои учени да твърдят, че през X, XI

⁴⁵ **Евсеев, И.** *Григорий пресвитер, переводчик времени болгарского царя Симеона.* - Известия ОРЯС, VII, 1902, № 3, 356–366; **Николова. Св.** *Проблемът за издаването на небогослужебните български средновековни текстове на Стария Завет,* – В: **Старобългарският превод на Стария Завет, Т. I** с. XIII; **Thomson, F. J.** *The Slavonic Translation of the Old Testament.* – Interpretation of the Bible. Ljubljana, 1998

⁴⁶ **Сырку, П.** *Время и жизнь п. Евфим. Търновскаго,* С.Пб. 1898, с. 561

в. е съществувал пълен превод на цялата Библия, но не е съхранен в цялост. В запазените откъси от Старозаветния текст в български, сръбски и руски ръкописи и през по-късните векове XIII, XV-XVI в., се забелязват следи от старобългарския оригинал от X, XI в. един факт, който се признава от всички изследователи.

Съмненията обаче все още остават. Дали това е бил превод на св. св. Кирил и Методий или редакция, направена в Преславската и Търновската школи или текстовете на всички направени в България Библейски преводи са били ползвани през цялото Средновековие, а оригиналите им после са били загубени и са се съхранили само отделни книги? От друга страна нормално е да се мисли, че ако е съществувал цялостен превод, то той би се запазил поне в един ръкопис. Други изследователи аргументират становището, че са били преведени отделни книги на Стария завет, и не е бил осъществен цялостния му превод.

Редакции на Кирило-Методиевия превод и нови преводи в Русия

През XIV в. Киевският и Московски митрополит българинът Киприян въвежда Евтимиевата реформа в Русия и започва работа по нов превод на библейските книги, част от които вече не можели да се намерят в Русия.

Едва през XV в. пълен библейски текст е съставен и преведен отново в Русия от архиепископ Геннадий., т. нар. „Генадиевска библия”. Той започва да събира от ръкописните сбирки библейски текстове, като част от книгите, които не намерил на гръцки и старобългарски, превежда от латинската Вулгата неговия ученик монаха Вениамин. Макар и недостатъчно съвършен и разпространяван само в ръкопис текстът на Генадиевската Библия е първият познат опит за цялостен превод на старобългарски (наречен църковно-славянски) език. Следващите преводи се опират на Генадиевския, но с много поправки.

Другият превод в Русия, който повлиява върху по-късните издания и в България е т.нар. „Елисаветинска библия”. Този превод е сверен със Септуагинта. Той започва през 1712 г. с указ на Петър I, но е завършен и издаден през 1751 г. По времето на царица Елисавета. Този превод е вече

печатно издание и получава бързо разпространение. В своето последно издание почти без изменение се употребява и до сега в Русия. През 1876 година, след дълги перипетии и забрани от духовенството и укази на руския цар, е отпечатан руския превод на Библията, т.нар. Синодален превод. Старият завет е преведен от староеврейски, от т.нар. масоретската Библия, със сравнение с гръцкия текст на Септуагинта и латинския на Вулгата. Новият завет е преведен от гръцки. Този превод е използван при изготвянето на изданието на българската синодална библия.

Новобългарските преводи на Библията

През Възраждането в Българска църква се използва Елисаветинската библия, под названието църковно-славянска Библия. Постепенно е осъзната и необходимостта от превод на Библията на новобългарски език, който вече твърде се е отдалечил от старобългарския (или църковно-славянския) на руските издания.

Преводите на новобългарски на евангелски текстове се появяват още в дамаскините. Но истинската работа по новобългарския превод започва през Възраждането, като техен инициатор е Британското и чуждестранно библейско дружество. След получаване на съгласието на цариградския патриарх, първият превод на Евангелие от Матей е направен от архимандрит Теодосий, от Бистрицкия манастир до Букурещ и е отпечатан през 1823 г. в Санкт Петербург от Руското библейско общество, но е иззет от употреба, и е признат за несполучлив и поради това вреден.⁴⁷ По-късно, през 1828 г. в Букурещ с помощ от влашкия митрополит Григорий излиза от печат и превода на Четириевангелието направен от Петър Сапунов от Трявна и отец Серафим от Стара Загора, с много печатни грешки и непреведени изрази и думи от църковнославянския текст.⁴⁸ Превод на Евангелието прави и Константин Фотинов, през 1834 г. но и този превод бил признат за несполучлив и не бил приет от библейското общество.⁴⁹

⁴⁷ **Марковски, Ив.** *История на българския синодален превод на Библията*, с.10

⁴⁸ **Иречек, К.** *История на българите. С поправки и добавки от самия автор.* С., 1978, с. 570; **Петров, М., В. Илиева, Д. Донеv.** *Преводът на Сапунов* - <http://www.evangeliskivestnik.net/statia.php?mysid=157>

⁴⁹ **Марковски, Ив.** *Цит. съч.*, с. 14

Цялостен превод на новобългарски на Новия завет е направен от Неофит Рилски по поръка на Библейското дружество. Той е отпечатан през 1840 г. изиграва важна роля за новобългарския език и просвета и за богослужението в Българската църква.⁵⁰

Комисия в състав - д-р Алберт Лонг, един от първите мисионери методисти в Северна България, известният езиковед Илайас Ригс и българските възрожденски дейци – Константин Фотинов, Пенчо Славейков и Христодул Костович, който заместил Фотинов след неговата смърт, правят действително възрожденски подвиг, осъществявайки една изключително трудна задача и издавайки пълния превод на Библията за първи път на новобългарски език. Първо излиза от печат в Цариград Новият Завет през 1866 г., а след това през 1873 г. и цялата Библия без неканоничните книги. Този превод изиграва много голяма роля за доближаването на библейското слово до българите, а по думите на Петко Славейков и за новобългарския книжовен език.⁵¹

Официалният синодален български превод на Библията издаден през 1925 г. е направен по руското синодално издание от 1858 -1876 г. чрез сверяване на спорните места с гръцкия и еврейски текстове. Комисията по издаване на руската синодална Библия не се доверява само на текста на Септуагинта, нито на църковно-славянския текст и затова Стария завет е преведен от еврейски и сверяван с текста на Септуагинта, а Новия завет – от гръцки. Не е взето под внимание, че в библеистиката отдавна е установено, че текста на LXX е може би най-достоверен, защото е най- близък до еврейския текст преди той да бъде многократно преработен. Българската комисия изрично задължава преводачите да използват при превода руския синодален

⁵⁰ **Иванова, Д.** *Неофитовият превод на Новия завет (с оглед на текстологичните му особености).* - Български език, 1995, № 3, 237-245; **Трифенова, И.** *Към историята на новобългарския превод на Библията* (Преводаческите бележки на Неофит Рилски) http://liternet.bg/publish20/i_trifonova/kym_istoriiaa.htm

⁵¹ **Библия**, сиреч Свещеното писание на Ветхий и Новий завет. Вярно и точно преведено от първообразното. Книгопечатница на Н. Бояджияна, Цариград, 1871; **Радкова, Р.** *Неофит Рилски и новобългарската култура.* София, 1975; **Вълчанов, Сл.** *Библейското дело в България - история, традиции и значение.* - Православие, 2001: http://www.pravoslaviето.com/bible/docs/prevodi/biblejskoto_delo_v_bg.htm; **Донев, Д.** *История на българската Библия* - II. // Месечно публицистично издание "Point of View", 2006, <http://www.point-of-view.org>

текст, който да и служи за оригинал.⁵² Това решение може би се е дължало и на мнението, че липсват квалифицирани преводачи и богослови, но все пак е странно, като се има предвид историята на библейските преводи в България. Преводачите от българската комисия от своя страна също не се доверяват на средновековните български преводи, като ги използват само за сверяване. От друга страна състоянието на ръкописите и липсата на научни издания тогава вероятно е причина за тяхното пренебрегване.

Предложението за цялостен православен превод на Библията е направено от митрополит Симеон на специално заседание на Светия синод през 1898 г. Аргументите, които той изтъква са, че протестантския новобългарски превод на Библията е неточен и не съдържа неканоничните книги. Той е направен от еврейски език и не е съобразен с гръцкия и славянския превод и наименованията на книгите приети от православния канон. Освен това протестантите чрез този превод „от години се трудят да посеят учението си в България“.⁵³ Тези аргументи се отразили в решението на св. Синод за нов превод и издаване на Библията от 1900 г., като този път преводът трябвало да бъде от руски, със сверяване с гръцкия и църковнославянския. Доколко това решение е било правилно и доколко сполучливо е решението да се превежда от руското издание на български Библията е въпрос, който не е обсъждан задълбочено. Не само тогава, но и сега.. В състава на комисията преобладават лица, заемали административни църковни и държавни длъжности - Петър Генчев, бивш секретар на Министерството на нар. Просвета, йеродякон Борис, преподавател в богословско духовно училище в Самоков (след това екзархийски заместник в Цариград Охридски митрополит Борис), Дим. Мишев, тогава пръв секретар на Българската екзархия в Цариград, Николай Начев, втори секретар на екзархията, Ст. Костов, тогавашен секретар на Св. Синод, екзархийски заместник в Цариград, двамата видни професори историци Васил Златарски и Любомир Милетич, както и Н. Начев, учител в софийска гимназия.⁵⁴ Независимо, че участниците в комисията са видни езиковеди, историци и

⁵² Марковски, Ив. *Цит. съч.*, 24

⁵³ Марковски, Ив. *Цит. съч.*, с.18

⁵⁴ Марковски, Ив. *Цит. съч.*, с.20

добри познавачи на историята, липсва авторитетен богослов, какъвто е бил навремето Неофит Рилски или историк на църквата, навлязъл в дълбочината на споровете с еретиците и тълкуването на библейските текстове. Може би дори включването на митрополит Симеон, един от най-добрите тогава преводачи на богословски текстове, щеше да придаде по-голяма тежест на комисията.

Този огромен труд положен от групата учени и теолози е осветен от благословията на Светия синод на Българската православна църква и по този начин е и задължителен при цитиране на текстове от Библията. Той обаче не се опира на критически издания на библейските текстове и поради това не е свършен, така както се изисква за свещен текст. Възможен ли е въобще превод, който да претендира за покриване или поне доближаване до оригиналните текстове. Докъде стигат възможностите на съвременната текст-критика, на различните езици. Учените, които се занимават с критичните издания, след извършване на огромна търпелива работа по издаване на отделни книги на Библията по всичките им възможни запазени до днес преписи, остават скептични по отношение на възстановяването на протографите. Така е и с изданието на гръцкия текст на Септуагинта, така е и с кирило-методиевия превод, или преславската редакция.⁵⁵

Преводи на Библията на български продължават да се издават. Библейските преводи, издадени в последно време от учени от Богословския факултет на Софийския университет “Св. Климент Охридски” са сравнени предимно с английския текст⁵⁶ на Библията. Те не се базират на критични издания, но отчитат традиция библейските преводи направени преди това в България. Един от тези преводи се появи съвсем наскоро. Той е осъществен и издаден от Българското библейско дружество през 2002 г.

Тази ситуация с преводите и пренебрегване на средновековния текст в Ново време поставя въпроса за нов превод на библейския текст. Направените

⁵⁵ **Николова. Св.** *Проблемът за издаването на небогослужебните български средновековни текстове на Стария Завет*, с. XXIX-XXX

⁵⁶ Вж по въпроса за английския текст и съвременните преводи **Наймушин, Б.** *За превода и Библията*. С., 2010

в България преводи през XIX и XX в. не се основават на средновековната ни традиция. Средновековните книги, достигнали до модерните времена служат предимно за сверяване при някои колебания в преводите. Така едно огромно богатство от свещени текстове на Библията, които са били много по-близо до оригиналите и отразяват много по-точно на български език смисловите оттенъци на свещения текст и хилядолетна работа по превода е изключена при предаването на най-сложния и важен текст на съвременните поколения. Надяваме се, че в бъдеще след критичните им издания запазените Кирило-Методиеви текстове ще станат основните при превода на Библията на съвременен български език.

ON THE SUBJECT OF THE BIBLE TRANSLATIONS IN BULGARIA

(Abstract)

Assoc. prof. d-r Tsvetana Cholova

The Christianity spreads over the Balkans since the apostolic times. One of the first vernacular translations of the Bible are made in the provinces of Trace and Macedonia as early as the IVth century- the Sergius Remesianus translation for the Thracian tribe Bessi and the bishop Ulphila's one for the Goths. In IX century the saint brothers Cyril and Methodius translate the Bible into Church Slavonic and set a new cultural trend in Eastern Europe.

One of the most debated issues related to the Biblical translations in Bulgaria is the dating of the first complete translation of the Bible. Are Bulgarians acquainted with the complete text of the Holy Scripture from the Middle Ages, trough the translations of Sts. Cyril and Methodius and other Bulgarian bookmen or they get familiar with it later with the new Bulgarian translations in XIX-XX century? While the New Testament was translated and transcribed repeatedly during the Middle Ages because of its crucial importance for the liturgy and many transcriptions are preserved, the Old testament on the other hand hasn't remained in present days in a complete version but only by separate books.

The discussion about which books of the Holy Scripture were translated by Sts. Cyril and Methodius spreads over two centuries. In spite of the involvement of some of the most prominent researchers of the life work of Sts. Cyril and Methodius this discussion is not concluded yet. The main reason for the ongoing dispute is the absence of the original manuscripts and the contradictory information about the translations made by the contemporaries of the isapostolos. The reviewed editions of the preserved Biblical books from the Middle ages and

the comparison between them and the Greek Septuagint and the Hebrew text is the only way to achieve an accurate translation of the Bible into a contemporary language. This is the only way to get closer to the meaning of the sacred Holy script which is lost and distorted with every unfaithful translation.